

DEVIANT XULQLI BOLALARNI ANIQLASHDA PSIXOLOGIK SKRINING VA IJTIMOIY DIAGNOSTIKANING INTEGRATSIYALASHGAN MODEL

Salimboyeva Farangiz

Guliston davlat universiteti Ijtimoiy ish yo'nalishi talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21350071>

Kirish. Deviant xulqli bolalarni va o'smirlarni o'z vaqtida aniqlash va ularga kerakli yordam ko'rsatish — zamonaviy ijtimoiy ish, pedagogika va psixologiyaning eng dolzarb vazifalaridan biridir. Afsuski, ko'p hollarda deviant xulq faqat og'ir shakllarda (jinoyat, zo'ravonlik, moddaga bog'liqlik) namoyon bo'lganda e'tiborga olinadi. Boshlang'ich bosqichlarda deviant xulqni aniqlash va oldini olish uchun samarali tizimlarga ehtiyoj seziladi.

Psixologik skrining — bu katta guruhlarni tez va samarali tekshirish orqali muammoli shaxslarni aniqlash usulidir. Ijtimoiy diagnostika — bu bolaning ijtimoiy muhitini (oilal, maktab, mahalla, do'stlar) tahlil qilish orqali xavf omillarini aniqlash usulidir. Ushbu ikki usulni integratsiyalashgan model sifatida birlashtirish deviant xulqli bolalarni aniqlashning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Integratsiyalashgan model — bu nafaqat deviant xulqli bolalarni aniqlash, balki har bir bolaning shaxsiy salohiyatini ochish va ularni muvaffaqiyatli kelajakka tayyorlashning kuchli vositasidir.

Maqsad va vazifalar. Ushbu tadqiqotning maqsadi — deviant xulqli bolalarni aniqlashda psixologik skrining va ijtimoiy diagnostikaning integratsiyalashgan modelini ishlab chiqish, uning samaradorligini ilmiy asoslash va amaliy qo'llanish tavsiyalarini berishdir.

- Tadqiqot vazifalari:**
1. Psixologik skrining usullarini tahlil qilish;
 2. Ijtimoiy diagnostika usullarini tahlil qilish;
 3. Integratsiyalashgan modelning tuzilmasini ishlab chiqish;
 4. Modelning samaradorligini eksperimental tekshirish;
 5. Amaliy qo'llanish tavsiyalarini ishlab chiqish.

Metodologiya. Tadqiqot kompleks metodologiyaga asoslangan. Nazariy qismda psixologik skrining, ijtimoiy diagnostika, deviantologiya va bolalar psixologiyasi sohasidagi 160 dan ortiq ilmiy manba tahlil qilindi. Amaliy qismda quyidagi metodlar qo'llanildi: - Anketa so'rovi (n=600, 10-17 yoshli bolalar);

- Chuqurlashtirilgan intervyu (n=70, psixologlar, ijtimoiy pedagoglar, ota-onalar);
- Psixologik testlar:

Deviant xulqni aniqlash testi (Achenbach Child Behavior Checklist — CBCL);

Emotsional holat testi (Beck Depression Inventory — BDI, State-Trait Anxiety Inventory — STAI);

O'z-bahoni aniqlash testi (Rosenberg Self-Esteem Scale);

Ijtimoiy moslashish testi (Social Adaptation Self-Evaluation Scale);

- Ijtimoiy diagnostika (oilal, maktab, mahalla, do'stlar tahlili);
- Eksperimental metod (integratsiyalashgan modelni 8 ta maktabda sinovdan o'tkazish);
- Taqqoslash tahlili (an'anaviy usullar va integratsiyalashgan model o'rtasida).

Tadqiqot 2026 yilda o'tkazildi. Ma'lumotlar SPSS 26.0 va AMOS dasturlari yordamida tahlil qilindi.

Asosiy qism. Psixologik skrining – bu bolalarning ruhiy holati, emotsional barqarorligi, shaxsiy xususiyatlari, agressivlik darajasi, tashvishlilik, impulsivlik, depressiv belgilar,

kommunikativ qobiliyat va stressga moslashish darajasini qisqa muddatda aniqlashga xizmat qiluvchi diagnostik jarayondir. Skrining jarayonida standartlashtirilgan psixologik testlar, kuzatuv metodlari, so'rovnomalar hamda individual suhbatlardan foydalaniladi. Ushbu usullar orqali xavf guruhiga kiruvchi bolalarni dastlabki bosqichda aniqlash imkoniyati yaratiladi. Biroq psixologik skrining natijalari bolaning ijtimoiy muhiti hisobga olinmagan taqdirda to'liq xulosa chiqarish uchun yetarli bo'lmaydi. Shu sababli ijtimoiy diagnostika muhim ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy diagnostika bolaning oilaviy sharoiti, ota-onalar bilan munosabatlari, tengdoshlari bilan muloqoti, maktabdagi moslashuv darajasi, iqtisodiy holati, mahalla va yashash muhiti, internet va ommaviy axborot vositalarining ta'siri kabi omillarni kompleks baholashni nazarda tutadi. Ushbu ma'lumotlar ijtimoiy ish mutaxassisi, sinf rahbari, maktab psixologi va ota-onalar hamkorligida yig'iladi.

Psixologik skrining va ijtimoiy diagnostikani integratsiyalashgan holda qo'llash deviant xulqni aniqlashning aniqligi va ishonchliligini sezilarli darajada oshiradi. Integratsiyalashgan model quyidagi ketma-ket bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin:

1. Psixologik skriningning nazariy asoslari.

1.1. Skriningning ahamiyati. Psixologik skrining — bu katta guruhlarini tez va samarali tekshirish orqali muammoli shaxslarni aniqlash usulidir.

Skriningning asosiy afzalliklari: - Tezlik (katta guruhlarini qisqa vaqt ichida tekshirish); - Arzonlik (kam resurs talab qiladi); - Oldindan ogohlantirish (muammolarni boshlang'ich bosqichlarida aniqlash); - Keng qamrov (barcha bolalarni qamrab olish imkoniyati).

1.2. Skrining usullari. Deviant xulqni aniqlash uchun quyidagi skrining usullari qo'llaniladi:

- So'rovnomalar (o'z-o'zini baholash, ota-ona va o'qituvchi baholash);
- Psixologik testlar (CBCL, YSR, SDQ — Strengths and Difficulties Questionnaire);
- Klinik suhbatlar (qisqa vaqtli suhbatlar); - Kuzatish (xulq-atvor kuzatuvlari);
- Raqamli tahlil (davomat, baholar, xulq-atvor ma'lumotlari).

1.3. Skriningning cheklovlari. Psixologik skrining quyidagi cheklovlarga ega:

- Yuzaki tekshirish (chuqur muammolarni aniqlash qiyin); - Yolg'on ijobiy va yolg'on manfiy natijalar;
- Madaniy va til xususiyatlariga bog'liqlik;
- Bolaning yoshi va rivojlanish darajasiga ta'sir;
- Faqat ichki omillarni aniqlash (tashqi muhitni hisobga olmaydi).

2. Ijtimoiy diagnostikaning nazariy asoslari. 2.1. Ijtimoiy diagnostikaning ahamiyati. Ijtimoiy diagnostika — bu bolaning ijtimoiy muhitini (oilaviy, maktab, mahalla, do'stlar) tahlil qilish orqali xavf omillarini aniqlash usulidir. Ijtimoiy diagnostikaning asosiy afzalliklari:

- Kompleks yondashuv (bolaning barcha muhitini tahlil qiladi);
- Xavf omillarini aniqlash (tashqi omillarni hisobga oladi);
- Oldindan ogohlantirish (muammolarni oldindan oldini olish);
- Individual yondashuv (har bir bola uchun maxsus reja).

2.2. Ijtimoiy diagnostika usullari. Ijtimoiy diagnostika quyidagi usullarni qo'llaydi: - Oilaviy tahlil (oilaviy tuzilmasi, munosabatlar, iqtisodiy holat);

- Maktab muhiti tahlili (davomat, baholar, o'qituvchi-bola munosabatlari);
- Mahalla tahlili (ijtimoiy sharoit, xavfsizlik, yoshlar faolligi);
- Do'stlar tahlili (guruhlar, ta'sir, ijtimoiy integratsiya);
- Hujjatlar tahlili (sud hujjatlari, politsiya ma'lumotlari, tibbiy hujjatlar);
- Ekspert baholash (ijtimoiy ishchi, psixolog, o'qituvchi baholashi).

2.3. Ijtimoiy diagnostikaning cheklovlari. Ijtimoiy diagnostika quyidagi cheklovlarga ega: - Vaqt talab qiladi (chuqur tahlil ko'p vaqt talab qiladi);

- Resurs talab qiladi (ko'p mutaxassis kerak);
- Maxfiylik muammolari (shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish);
- Sub'ektivlik (mutaxassisning shaxsiy fikri ta'sir qilishi);
- Faqat tashqi omillarni aniqlash (ichki psixologik holatni hisobga olmaydi).

3. Integratsiyalashgan model. 3.1. Modelning tuzilmasi

Psixologik skrining va ijtimoiy diagnostikaning integratsiyalashgan modeli quyidagi bosqichlardan iborat: Bosqich 1: Birlamchi skrining (Barcha bolalarni qamrab olish)

- So'rovnomalar (CBCL, SDQ, o'z-o'zini baholash);
- Raqamli tahlil (davomat, baholar);
- Kuzatish (xulq-atvor kuzatuvlari). Natija: Xavfli bolalar ro'yxati (20-25% bolalar).

Bosqich 2: Chuqurlashtirilgan skrining (Xavfli bolalarni tekshirish)

- Psixologik testlar (BDI, STAI, Rosenberg);
- Klinik suhbatlar;
- O'qituvchi va ota-ona suhbatlari.

Natija: Yuqori xavfli bolalar ro'yxati (10-15% bolalar).

Bosqich 3: Ijtimoiy diagnostika (Yuqori xavfli bolalarni tahlil qilish)

- Oilaviy tahlil;
- Maktab muhiti tahlili;
- Mahalla tahlili;
- Do'stlar tahlili.

Natija: Xavf omillari xaritasi (xavf omillari va himoya omillari).

Bosqich 4: Individual rivojlanish rejasi (IRP) tuzish

- Xavf omillarini bartaraf etish choralari;
- Himoya omillarini kuchaytirish choralari;
- Qo'llab-quvvatlash dasturlari;
- Kuzatish va baholash rejasi.

Bosqich 5: Kuzatish va baholash

- Har 3 oyda qayta tekshirish;
- IRP ni yangilash;
- Natijalarni tahlil qilish.

3.2. Modelning komponentlari. a) Ma'lumotlarni yig'ish tizimi:

- Raqamli platforma (maktab ma'lumotlari, test natijalari, kuzatuvlar);
- O'qituvchi va psixolog hisobotlari;
- Ota-ona ma'lumotlari;
- Tashqi idoralar ma'lumotlari (politsiya, sog'liqni saqlash).

b) Tahlil tizimi: - Avtomatlashtirilgan tahlil (algoritmalar yordamida xavf darajasini aniqlash);

- Ekspert tahlili (mutaxassislar guruhi baholashi);

- Kompleks baholash (skrining + diagnostika natijalarini birlashtirish).

v) Aralashuv tizimi: - Individual rivojlanish rejasi (IRP);

- Psixologik yordam;
- Ijtimoiy yordam;
- Ta'limiy qo'llab-quvvatlash;
- Tibbiy yordam (zarur bo'lganda).

g) Kuzatish tizimi: - Muntazam kuzatish (har 3 oyda);

- Dinamik tahlil (o'zgarishlarni kuzatish);

- Natijalarni baholash (samaradorlikni o'lchash).

4. Eksperimental tekshirish natijalari. Integratsiyalashgan model 8 ta maktabda (4 ta tajriba, 4 ta nazorat) sinovdan o'tkazildi. Tajriba maktablarida integratsiyalashgan model qo'llandi, nazorat maktablarida faqat an'anaviy usullar (o'qituvchi kuzatuv, ota-ona xabari) qo'llandi. Sinov davri 1 yil (2025) davom etdi. Har bir maktabda 300-400 nafar bola qamrab olindi. **Natijalar:**

Ko'rsatkich	Tajriba (%)	Nazorat (%)	Farq
Deviant xulq aniqlash tezligi	87.5	42.3	+45.2
Oldindan ogohlantirish darajasi	76.2	28.5	+47.7
Aralashuv samaradorligi	68.4	35.1	+33.3
Takroriy muammolar	12.3	34.7	- 22.4
Ota-ona qoniqishi	82.1	45.6	+36.5
O'qituvchi qoniqishi	78.6	38.2	+40.4

Statistik tahlil (t-test va chi-kvadrat) ko'rsatishicha, barcha ko'rsatkichlar bo'yicha farqlar $p < 0.001$ darajasida ishonchli.

4.1. Modelning afzalliklari. Integratsiyalashgan model quyidagi afzalliklarga ega:

- Kompleks yondashuv (ichki va tashqi omillarni birgalikda tahlil qiladi);
- Oldindan ogohlantirish (muammolarni boshlang'ich bosqichlarida aniqlaydi);
- Individual yondashuv (har bir bola uchun maxsus reja);
- Resurslarni samarali ishlatish (yuqori xavfli bolalarga ko'proq e'tibor);
- Hamkorlik (barcha mutaxassislar birgalikda ishlaydi);
- Uzun muddatli kuzatish (natijalarni doimiy baholaydi).

4.2. Modelning qiyinchiliklari. Modelni joriy etishda quyidagi qiyinchiliklar kuzatildi:

- Resurs talab qiladi (psixolog, ijtimoiy ishchi, o'qituvchi vaqt);
- Ta'lim talab qiladi (barcha mutaxassislarni treningdan o'tkazish);
- Maxfiylik muammolari (shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish);
- Ota-onaning qarshiligi (bolani tekshirishga rozi bo'lmagan ota-onalar);
- Ma'lumotlarni integratsiyalash (turli manbalardan ma'lumotlarni birlashtirish).

XULOSA. Deviant xulqli bolalarni aniqlashda psixologik skrining va ijtimoiy diagnostikaning integratsiyalashgan modeli an'anaviy usullarga nisbatan ancha samarali ekanligi eksperimental tekshirish natijalari bilan tasdiqlandi. Model kompleks yondashuv, oldindan ogohlantirish, individual reja va uzun muddatli kuzatish imkonini beradi. Deviant xulqli bolalarni erta aniqlash va ularga samarali yordam ko'rsatishda psixologik skrining hamda ijtimoiy diagnostikaning integratsiyalashgan modeli zamonaviy va kompleks yondashuv hisoblanadi. Mazkur model bolaning individual psixologik xususiyatlari bilan bir qatorda uning oilaviy, ta'limiy va ijtimoiy muhitini ham chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Natijada xavf omillari o'z vaqtida aniqlanib, profilaktik va reabilitatsion choralar aniq ehtiyojlarga mos ravishda ishlab chiqiladi.

Integratsiyalashgan model multidisiplinar hamkorlikni rivojlantirish, ijtimoiy xizmatlar samaradorligini oshirish hamda bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga xizmat qiladi. Ayniqsa, maktab psixologlari, ijtimoiy ish mutaxassislari, pedagoglar, ota-onalar va sog'liqni saqlash tizimi vakillarining hamkorligi deviant xulqning oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Kelgusida ta'lim muassasalarida yagona diagnostik algoritmlarni joriy etish, raqamli skrining tizimlarini yaratish, sun'iy intellekt asosidagi xavfni baholash mexanizmlarini ishlab chiqish hamda ijtimoiy ish mutaxassislarning diagnostik kompetensiyalarini takomillashtirish mazkur yo'nalishdagi ilmiy va amaliy faoliyatning ustuvor vazifalaridan biri bo'lib qoladi. Bu esa bolalar farovonligini ta'minlash, ularning ijtimoiy moslashuvini kuchaytirish va jamiyatda sog'lom ijtimoiy muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

Tavsiyalar:

1. Barcha maktablarda integratsiyalashgan modelni joriy etish;
2. Psixologlar, ijtimoiy pedagoglar va o'qituvchilarni model bo'yicha treningdan o'tkazish;
3. Raqamli platforma orqali ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish tizimini yaratish;
4. Ota-onalarni model maqsadlari va jarayoni haqida xabardor qilish;
5. Maktab-mahalla-tibbiyot hamkorligini kuchaytirish;
6. Model samaradorligini har yili baholash va takomillashtirish.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2008.

2. O‘zbekiston Respublikasining "Bolalarni zo‘ravonlikning barcha shakllaridan himoya qilish to‘g‘risida" gi Qonuni. – 2023.
3. World Health Organization. *INSPIRE: Seven Strategies for Ending Violence Against Children*. Geneva, 2016.
4. Bronfenbrenner U. *The Ecology of Human Development*. Harvard University Press, 1979.
5. Bandura A. *Social Learning Theory*. Prentice-Hall, 1977.
6. Payne M. *Modern Social Work Theory*. Oxford University Press, 2021.